

ЕКОНОМІКА, ОРГАНІЗАЦІЯ І УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

УДК 338.439:658.589

Бужимська К.О., докторант
Житомирський державний технологічний університет**ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ: ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТОК,
СУЧАСНИЙ СТАН***Розглянуто сутність, причини виникнення, етапи становлення, сучасний стан, типологія та значення теорії модернізації для України*

Постановка проблеми. Будь-яке наукове дослідження починається з вивчення теоретичних передумов, які дають змогу визначити наукову значимість проблеми в цілому і знайти її місце у темі, що досліджується. Поняття “модернізація” часто використовується в сучасній економічній, політичній, соціологічній літературі у наступних словосполученнях: “модернізація суспільства”, “модернізація економіки”, “модернізація галузей економіки”, “модернізація підприємства”, при цьому розуміється, що після модернізації об’єкти перейдуть до якісно нового, більш досконалого, тобто “сучасного” стану. При цьому виникають питання: що розуміється під

терміном “модернізація”? що мається на увазі під епітетом “сучасний” стан? чи спроможна теорія модернізації, що зародилася в середині минулого століття бути теоретичним підґрунтям вирішення сьогоденних проблем, що стоять перед суспільством нашої країни?

Мета дослідження. Метою даної статті є розкриття сутності теорії модернізації, причин її виникнення, етапів розвитку та обґрунтування її актуальності для України на сучасному етапі розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники розглядають модернізацію в трьох основних змістовних контекстах: економічний; політичний; соціальний (табл. 1).

Таблиця 1. Аналіз останніх досліджень і публікацій з теорії модернізації

Джерело	Анотація публікації
1	2
Модернізація економіки	
Україна у вимірі економіки знань / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: “Основа”, 2006. – 592 с. [1, с. 287 – 307]	Розглядається поняття та сутність модернізації суспільства, проводиться порівняльна характеристика окремих моделей соціально-економічних модернізацій економіки ХХ ст. в різних країнах світу та їх результатів (СРСР, Японія, Корея, Китай), наводяться висновки щодо умов розробки та реалізації розглянутих модернізаційних проектів
Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: В 3 т. / Т1: Економіка знань – модернізаційний проект України / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Квасюка. – К.: Фенікс, 2007. – 544 с. [2]	Розглянуто сутність і характерні особливості економіки знань, перспективи формування якої в Україні визначаються як своєрідна відповідь на виклики ХХІ ст., що є результатом прискореної глобалізації світового – як економічного, так і політичного – простору. Обґрунтовано фактори, що впливають на реалізацію економіки знань в Україні. На основі вивчення досвіду зарубіжних країн, що обрали шлях формування знанневої економіки, висвітлено індикатори та показники оцінки результативності такої економіки. Виходячи із наявного освітнього та науково-технічного потенціалів, обґрунтовано заходи державної політики, що сприятимуть ефективності економічних перетворень і становленню національної інноваційної системи України як основи інституційного забезпечення економіки знань. Сформульовані на концептуальному рівні основні положення інформаціологічної економіки як нової парадигми економіки знань

Продовження табл. 1

1	2
Програми і матеріали I-VIII міжнародних наукових конференцій, що проходили у Державному університеті – Вища школа економіки м. Москва (2000-2007 гг.) по проблемам модернізації економіки [3]	<p><i>Ясин Є.Г. “Модернізація російської економіки: що в повестке дня”</i>: вихідні позиції проведення модернізації економіки, шляхи модернізації, інституційні умови модернізації, спадщина першого етапу реформ, структурна політика.</p> <p><i>Клейнер Г.Б. “Модернізація економіки и “выращивание институтів” вигляд снизу”</i>: критика підходів до інституційних перетворень, визначення місця інституційної системи держави і структурі систем країни, формування рекомендацій оновлення інституційної середи в Росії.</p> <p><i>Авдашева С.Б. Голікова В.В., Буданов І.А. “Модернізація російських підприємств в ґрупах доданої вартості”</i>: доповідь підготовлена на основі результатів проекту “Розробка рекомендацій щодо забезпечення конкурентоспроможності підприємств в межах “ланцюжків доданої вартості””</p>
Соціальна модернізація	
Глобальна модернізація і сталий розвиток: матеріали Міжвідомчої науково-теоретичної конференції, м. Київ, 31 жовтня 2006 р. / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин; Інститут соціології / О.Г. Білоус (відп. ред.) – К.: 2006. – 280 с. [4]	<p><i>Ніколаєнко Л., Ніколаєнко В. “Соціологічна інтерпретація понять “глобальна модернізація і сталий розвиток””</i>: оцінка тенденції розриву між “багатими” і “бідними” країнами світу; поняття соціалізації і капіталізації суспільства та їх взаємозв’язок з поняттям глобалізація і модернізація; взаємозв’язок і взаємозалежність понять економічне зростання і соціальний розвиток; критика копіювання західної моделі модернізації, проблеми соціальної сфери України та пошуки шляхів їх вирішення</p>
Політична модернізація	
Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. – К.: Академія, 1999. – 242 с. [5]	Предмет дослідження політична модернізація як важливіший показник спроможності політики сприймати зміни, інновацій, гнучко реагувати на виклик часу. Мета дослідження – виявити у контексті сучасних цивілізаційних процесів закономірності, тенденції, особливості й потреби реформування українського суспільства

Навіть такий мізерний перелік публікацій наочно демонструє всю широту питань, вирішення яких безпосередньо відноситься до завдань модернізаційних теорій. Тому для розуміння сутності цієї теорії та її актуальності на сучасному етапі розвитку України вважаємо за необхідне розглянути історію її розвитку від зародження до сьогодення.

Викладення основного матеріалу. Модернізаційна парадигма була сформована в середині ХХ століття в умовах розпаду європейських колоніальних імперій і появи великої кількості “молодих націй” в Азії, Африці та Латинській Америці. В сучасній соціологічній літературі виділяють наступні фактори, що сприяли виникненню цієї теорії:

– соціополітичний, пов’язаний з необхідністю вивчення “третього світу”, представленого країнами колишніх колоній, маловідомого Заходу і маловивченого соціальними науками того часу, за виключенням етнографів;

– інформаційно-політичний, якій полягав у зборі інформації та розробці політичних рекомендацій для відповідних відомств США та їх союзників;

– ідеологічний, тобто створення теорії модернізації як альтернативи соціалізму;

– теоретичний, якій полягав у розробці нової оптимістичної парадигми історичного розвитку, на відмінну від тієї, що була популярна між двома світовими війнами – від концепції кризи та “занепаду” західного світу, представленими вченими. О. Шпенглером, А. Тойнбі, П. Сорокиним, К. Ясперсом та ін. Всі ці концепції були далекі від оптимістичного погляду на історичний процес і заперечували існування прогресу як такого. Необхідна була альтернатива цьому, яка змогла б подолати соціальний песимізм, дати оптимістичне бачення не тільки в прагматичному, але й в загальнотеоретичному плані.

Термін “модернізація” вживається в науці з 50-х років ХХ ст. Етимологічно він пов’язаний з французькими словами *moderne* – сучасний, новітній та *modernisation*, що означає оновлення, а також з англійським однокореневими термінами *modern*, *modernity*, *modernization*, щодо яких можливі два варіанти перекладу на українську мову. Перший – буквальный, коли всі три терміни перекладаються спорідненими словами: модерний, модерний і модернізація, другий – український варіант: сучасний, сучасність та осучаснення.

Існують різні інтерпретації поняття модернізації. П.Штомпка [6, с. 10] виділяє три значення цього поняття:

1) модернізація – синонім всіх прогресивних соціально-економічних змін, коли суспільство рухається уперед;

2) поняття “модернізація” тотожно поняттю “сучасність” і означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних і інтелектуальних трансформацій, які відбувалися на Заході з ХVІ-го століття і досягли свого апогею в ХІХ – ХХ століттях. Сюди включаються процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації,

домінуючого впливу капіталізму, розповсюдження індивідуалізму і мотивацій успіху, утвердження розуму та науки;

3) термін “модернізація” відноситься до відсталих або слабозвинутих суспільств і описує їх зусилля, спрямовані на те, щоб “догнати” провідні, найбільш розвинуті країни, які існують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального суспільства. Іншою мовою, і цьому випадку “модернізація” описує рух від периферії до центру сучасного суспільства.

В загальному вигляді модернізація визначається як перехід від традиційного суспільства до сучасного, яке, на думку В. Федотової, включає в себе передусім корінну відмінність від традиційного, тобто орієнтацію на інновації, переваження інновацій над традицією, світський характер соціального життя, поступовий (нециклічний) розвиток, відокремлену персональність, переважну орієнтацію на інструментальні цінності, індустріальний характер, масову освіту, активний дійовий психологічний склад тощо [7]. В таблиці 2 наведено порівняльну характеристику “традиційного” та “сучасного” суспільства.

Таблиця 2. Порівняльна характеристика “традиційного” і “сучасного” суспільства

Порівняльна ознака	“Традиційне” суспільство	“Сучасне” суспільство
Джерело відтворення	традиційний досвід	інновації
Ставлення до особистості	колективістський характер суспільства та відсутність виокремленої особистості	існування виокремленої особистості
Характер соціального життя	залежність в організації соціального життя від релігійних або міфологічних уявлень	світський характер соціального життя
Характер соціально-економічний розвитку	циклічний розвиток	поступальний (нециклічний) розвиток
Цінності	переважна орієнтація на метафізичні цінності	виокремлена персональність, переважна орієнтація на інструментальні цінності
Система влади	авторитарний характер влади	демократична система влади
Попит	відсутність відкладеного попиту	наявність відкладеного попиту, тобто здатність виробляти не заради сьогоднішніх потреб, а заради майбутнього
Освіта	відсутність масової освіти	масова освіта
Переважний склад особистості	перевага особливого психічного складу – недіяльної особистості	активний, діяльний психологічний склад
Наука	орієнтація на світоглядне знання, а не на науку	перевага точних наук і технологій (техногенна цивілізація) над світоглядним знанням

Аналізуючи ознаки “традиційного” і “сучасного суспільства”, можна стверджувати, що нинішньому українському суспільству притаманні деякі ознаки “сучасності”: світський характер суспільного життя, процеси формування демократії і демократичної системи влади тощо.

Виходячи з вище викладеного, під “модернізацією” ми розуміємо: сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретної соціально-економічної системи у напрямі її осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціально-економічних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості.

З моменту появи до теперішнього часу теорія модернізації еволюціонувала і пройшла декілька етапів свого розвитку, поступово набуваючи нових ознак і тенденцій. Ми пропонуємо укрупнену двочленну періодизацію розвитку теорій модернізації, але зауважимо, що поділ цей до певної міри умовний і можуть бути інші варіанти:

I етап: середина 50-тих – середина 80-тих років ХХ ст. – зародження, становлення, критика та переоцінка основних положень та занепад класичної теорії модернізації.

II етап: середина 80-х ХХ ст. – до теперішнього часу – відродження теорії модернізації, виникнення теорій неомодернізації, постмодернізації, теорії екологічної модернізації.

Дамо характеристику виділеним етапам.

Перший етап. Період з середини 50-х до середини 60-х рр. був періодом зародження в становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретно-орієнтованих моделей соціально-економічного розвитку і пов’язаний з роботами Е. Хагена, Т. Парсона, Ш. Ейзенштада, Д. Ептера та ін. Основоположними категоріями в теоріях модернізації стали поняття “традиція” (“традиційне суспільство”) і “сучасність” (“сучасне суспільство”) Суть цієї теорії на початкових етапах її формування зводилася до трактування цих категорій як абсолютно

протилежних. Модернізацію представляли як процес витіснення традиції сучасністю, або висхідного розвитку від традиційного суспільства до сучасного. Основні характеристики класичної теорії модернізації в порівнянні з теорією неомодернізації наведені в таблиці 3.

Зазначимо, що вже в цей період намітився характерний для модернізаційної теорії міждисциплінарний підхід, який об’єднав довкола неї економістів, соціологів, політологів, соціальних психологів, представників інших наук. І вже на першому етапі розвитку теорії модернізації виникла ціла низка оригінальних концепцій розвитку капіталізму, автори яких конкретизували останній різними епітетами: “саморуйнівний” (Й. Шумпетер), “народний” (Т. Кервер, Е. Джонс), “безкласовий” (М. Сальвадорі), “колективний” (Т. Минз), “регульований” (Т. Шульце-Геверниць, В. Зомбарт), “оригінальний” (Г. Гільфердінг) та ін. При всьому розмаїтті підходів, домінуючими були ідеї економічного зростання, які знайшли глибоке обґрунтування у працях У Ростоу (“Стадії економічного росту. Неокомуністичний маніфест”, 1960; “Політика і стадії росту”, 1971). Згідно з його концепцією стадій економічного росту перехід від традиційного суспільства до індустріального і далі відбувається на основі розвитку техніко-економічних умов накопичення капіталу [5, с. 15].

В кінці 50-х рр., а особливо починаючи з середини 60-х рр. стала зростати критика ранніх теорій модернізації, яка поступово підірвала більшість положень, які висувалися в них. Головним центром цієї критики стала неспроможність пояснити різновидність перехідних суспільств, притаманну їм внутрішню динаміку, а також можливість самостійного розвитку сучасних диференційованих політичних і економічних комплексів.

Критика ранніх підходів до модернізації була спрямована проти дихотомії традиція – сучасність, в тому числі на виявлення не історичності і західноцентричності цієї моделі.

В першій половині 60-х рр. була опублікована низка країнознавчих соціологічних і політологічних досліджень, присвячених різним аспектам модернізації в країнах Сходу. В числі робіт необхідно назвати дослідження К. Грица, М. Зингера, М. Леві, Д. Ептера та ін. Особливу увагу і раніше всього звернуло на себе питання про шляхи модернізації Японії, де модернізація була здійснена в рамках національної традиції, поставивши тим самим під сумнів основні положення початкових теорій модернізації. Ця обставина дозволяла говорити про те, що модернізація традиційного суспільства може відбуватися в рамках національної традиції і не повинна з неминучістю у всіх випадках супроводжуватися її радикальним руйнуванням, як це стверджувалося раніше. Вчені звернули увагу на питання про те, що саме в конкретній традиції перешкоджає, а що сприяє процесу модернізації. Важливою думкою, яка істотно збагатила наукові уявлення того періоду, стала теза про системну життєздатність так званих перехідних систем. Традиція під натиском сил сучасності не здавала своїх позицій, як того очікували; вона виявила значні адаптивні здатності, породжуючи специфічні національні форми модернізації. Підтвердженню цієї думки слугували роботи Ф. Риггса, М. Зингера, Д. Левина, К. Грица, які показали яким чином традиційні інститути і соціальні групи реорганізуються, ефективно пристосовуються до умов, що змінюються.

В 60-70-х рр. продовжується критика ідеї модернізації як з емпіричної точки зору, оскільки численні її твердження суперечили історичним фактам, так і в теоретичному плані. Відзначалося, що спроби модернізувати суспільство частіше всього не призводять до обіцяних результатів. Масштаби бідності у відсталіх країнах збільшилися, разом з тим спостерігалися і інші багаточисленні побічні ефекти. Знищення традиційних інститутів і життєвих укладів нерідко викликало соціальну дезорганізацію, хаос і аномію, зростання девіантної поведінки і злочинності.

Критики вказували на помилковість прямого протиставлення традиції та сучасності і приводили приклади переваг в деяких сферах. Не тільки сучасні суспільства містять багато традиційних елементів, але й традиційні суспільства, в свою чергу, нерідко мають риси, які зазвичай вважаються сучасними. Крім того, модернізація може підсилювати традицію (С. Хантінгтон, З. Бауман). Традиційні символи і форми лідерства можуть виявитися життєво важливою частиною ціннісної системи, на якій ґрунтується модернізація (Дж. Гасфілд). Опоненти теорії модернізації відзначали велику роль зовнішнього, глобального контексту і внутрішніх причин. Була поставлена під сумнів і суворі послідовність стадій модернізації: “Ті, що прийшли пізніше, можуть швидше модернізуватися завдяки революційним засобам, а також досвіду і технологіям, які вони запозичують у своїх попередників. Таким чином, весь процес може бути скорочений. Допущення про сувору послідовність фаз (попередній стан, початкова фаза, перехід до зрілості тощо), які мають пройти усі суспільства, схоже помилкове” (С. Хантінгтон, Д. Белл).

Таким чином, у другій половині 80-х рр. утворюється концепція “модернізації в обхід модерніти” – модернізації, при збереженні національної культури без жорсткого нав’язування суспільству західних цінностей (А. Абдель-Малек, А. Турен, Ш. Ейзенштадт). Як відзначав А. Турен, реальний хід модернізації в останній час заперечив ліберально-раціоналістичний універсалізм, якій вважав, що модернізація просувається самим “Розумом”, наукою, технологією, шляхом розвитку системи освіти. Але на зміну приходять не партикуляризм – “віра у власний шлях” для кожної країни, а синтез універсалізму і партикуляризму. Пошуки такого синтезу стають головною проблемою стратегії розвитку багатьох країн, оскільки порушення рівноваги між сучасністю і традиційністю веде до невдачі перетворень і гострим соціальним конфліктам. На думку А. Турена, доля світу залежить від того, чи

буде наведений міст між “Розумом” і культурами, сучасністю і національно-культурною ідентичністю народів, між розвитком як універсальною ціллю і культурою як ціннісним вибором, економічним розвитком і соціальними перетвореннями.

Другий етап. З 80-х років почалося відродження теорії модернізації, а з 1989 р. вона зосередилася на спробах посткомуністичних суспільств “увійти” до сучасного західного світу. Виявилося, що ця теорія може бути корисною для розуміння цих нових історичних процесів. У відповідь на призив відродити дослідження модернізації були висунуті “теорії неомодернізації” (Е. Тирикьян), “теорії пост модернізації” (Дж. Александер, Р. Інглхарт), теорії екологічної модернізації (Е. Гидденс, У. Бек). Відроджена і переглянута теорія модернізації врахувала досвід посткомуністичного світу і дійсно змінила, пом’якшила свої ключові положення.

Найбільш важливі відмінності між процесами модернізації в країнах “третього світу” і посткомуністичному обумовлені “реальним соціалізмом”. Якщо постколоніальні країни представляли собою зазвичай традиційні, досучасні суспільства, то в Радянському Союзі і Східній Європі офіційна ідеологія і високо політизована, централізована і планова економіка протягом багатьох десятиліть спрямовувалися в процес модернізації “зверху”. В результаті було отримано неузгоджене, дисгармонійне, внутрішньо суперечливе сполучення трьох компонентів:

- 1) сучасні риси в окремих сферах суспільного життя;
- 2) традиційні, домодернізаційні характеристики в багатьох інших сферах;
- 3) імітація сучасної західної дійсності.

Розглянемо кожен з трьох компонентів. Перший включає в себе нав’язану індустріалізацію з її явним нахилом в сторону важкої промисловості; зрушення від сільськогосподарського до індустріального сектору; хаотичну урбанізацію; жорсткий контроль над життям населення з боку бюрократичного адміністративного апарату, міліції та армії, сильна автократична держава. Наочно виглядають і всі побочні ефекти, виражені іноді в крайній формі: забруднення і руйнування оточуючого середовища, розпилювання ресурсів, аномія та апатія населення. До другого компоненту відноситься відсутність: приватної власності, раціональної організації виробництва, функціонуючого ринку, верховенства закону, широких можливостей вибору товарів і послуг для споживачів; “абстрактних систем” типа телекомунікацій, авіаліній, автодорожніх мереж, банківських інфраструктур, сильної підприємницької еліти і середнього класу, трудової етики та індивідуалізму, плюралістичної демократії. Третій компонент – це наявність чисто символічних: конституції, парламентів, референдумів, місцевого самоврядування тощо. Всі зазначені компоненти були притаманні українському суспільству на початку 90-х років, в момент здобуття Україною самостійної державності та початком етапу її модернізації, який отримав назву “сучасно-модернізаційний, транзитно-кризовий” [5, с. 104].

Виходячи з вище викладеного, необхідність перегляду теорії модернізації не викликала сумніву. Порівняння теорії модернізації в її класичному вигляді в новій концепції сучасності (теорія неомодернізації) наведено в таблиці 3.

Таблиця 3. Порівняльна характеристика основних положень класичної теорії модернізації і теорії неомодернізації

<i>Класична теорія модернізації</i>	<i>Теорія неомодернізації</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
Рушійна сила модернізації політична еліта, яка діє “зверху”	В центрі уваги мобілізація мас, тобто діяльність знизу, яка часто протистоїть інертному і консервативному уряду. Головними агентами модернізації визначаються спонтанні громадські рухи і харизматичні лідери

Продовження табл. 3

1	2
Модернізація – це рішення, прийняте освіченою елітою і нав'язане населенню, що чинить опір “чіпляється” за традиційні цінності та уклад життя	Масове намагання громадян змінити умови свого існування у відповідності із західними стандартами під впливом засобів масової комунікації або особистих контактів
Акцент на ендогенних, іманентних факторах	Осмилення ролі екзогенних факторів, враховуючи світове геополітичне розташування сил, зовнішню економічну і фінансову підтримку, відкритість міжнародних ринків, доступність переконливих ідеологічних засобів: політичних, соціальних доктрин і теорій, які обґрунтовують і підтримують сучасні цінності
Єдина, універсальна модель сучасності, яку за зразок мали брати інші суспільства (модель США)	Ідея “рухомих центрів сучасності” і як вінець її “зразкове суспільство”. Посткомуністичні країни не обов'язково повинні слідувати американській або західній моделі розвитку, у якості прикладу все частіше називають Японію і “азіатських тигрів”
Уніфікований процес модернізації	Більш різномірний, багатогранний процес. Темпи, ритми та наслідки модернізації в різних сферах соціального життя різні, відсутня синхронність в зусиллях щодо модернізації
Віра в швидкі результати через просту політичну волю	Більше уваги приділяється перешкодам, бар'єрам, а також неминучим відступленням, зворотнім ходам и навіть провалам на шляху модернізації
Оцінка ефективності – економічне зростання	Визнається важлива роль цінностей, відносин, символічних сенсів і культурних кодів, тобто того “невловимого та невідчутного”, без чого модернізація не може бути успішною. Класичне поняття “сучасна особистість”, не розглядається більше як символ бажаного ефекту процесу модернізації, а визнається, скоріше, обов'язковою умовою економічного старту
Традиція трактувалася як гальма в історії, як виключно консервативна сила, яка протидіє нововведенням і яку необхідно подолати та зруйнувати для того, щоб забезпечити умови для впровадження всього нового [8 с. 75-76]	Місцеві традиції можуть містити в собі важливі модернізаційні потенції. Оскільки відмова від традицій може спровокувати сильний опір, пропонується використовувати їх. Необхідно виявляти “традиції модернізації” і брати їх на озброєння для подальших перетворень

Таким чином, теорія неомодернізації звільнилася від еволюціоналізму і теорії розвитку, вона вже не наполягає на будь-якій єдиній, кінцевій меті, ні на незворотному характері історичних змін. Модернізація розглядається як історично обмежений процес, який узаконює інститути і цінності сучасності: демократію, ринок, освіту, розумне адміністрування, самодисципліну, трудову етику тощо.

Крім теорії неомодернізації актуальною для посткомуністичних країн в кінці ХХ ст. виникає теорія постмодернізації, як процесу подальшого розвитку розвинутих країн, в яких завершився процес модернізації. Р. Інґдхарт, відзначаючи як ключові аспекти модернізації індустріалізацію, урбанізацію, зростання професійної спеціалізації та

підвищення рівнів формальної освіти в будь-якому суспільстві, вважає, що в останні десятиліття зрілі індустріальні суспільства увійшли у своєму розвитку на поворотну точку і стали рухатися у новому напрямку, якій можна назвати “постмодернізацією”. Згідно з його думкою, постмодернізація змінює характер базових норм політичного, трудового, релігійного, сімейного, економічного життя. “Цей термін має важливе значення, оскільки у ньому закладений певний концептуальний сенс, згідно якого, процес модернізації, вже не є самою останньою подією в сучасній історії людства і соціальні перетворення розвиваються сьогодні зовсім в іншому напрямку” [9, с. 268]. На думку вчених, постмодернізація передбачає відмову від акценту на економічну

ефективність, бюрократичні структури влади і науковий раціоналізм, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до більш гуманного суспільства, де самостійності, багатогранності і самовираженню особистості надається великий простір. Разом з модернізаційними процесами в деяких сферах українського суспільства відбувається і постмодернізація, яка носить фрагментарний характер і пов'язана з розвитком місцевої влади в регіонах України, тенденціями гуманізації суспільства (підвищення ролі індивідуальності в суспільному житті, поширення благодійності, соціальна терпимість), усвідомлення необхідності максимального використання наукових здобутків (зародження основ економіки знань), реформування системи вищої освіти (Болонський процес).

Важливе місце у вивченні теорій модернізації має теорія екологічної модернізації, яка зародилася у 80-х рр. і розвивається в теперішній час в західній науці в рамках соціально-екологічної традиції. На пострадянському просторі ця теорія представлена роботами О. Яницького та І. Кулясова. Одним з перших цю теорію став розробляти нідерландський соціолог А. Мол, який стверджував, що дана теорія ставить за мету зрозуміти та інтерпретувати, як модерністське індустріальне суспільство справляється з екологічною кризою.

Найбільш важливими теоріями такого роду вважаються теорія пізнього модерну Е. Гідденса і теорії рефлексивної модернізації та суспільства ризику У. Бека. В їх роботах екологічний фактор показаний як такий, що відіграє у теперішній час визначальну роль в суспільному розвитку. Обидва автори розглядають взаємодію природи та суспільства, в першу чергу, як таку, що продукує постійні ризики. Е. Гідденс вважає сучасну епоху радикалізованим або універсалізованим модерном, за яким може настати постмодерн, яке буде дещо відмінним від того, як його уявляли вчені до нього. Він виділяв три основні риси, які визначають

відмінності характеру сучасного суспільства від досучасного: 1) це в багато разів більша швидкість зміни соціальних процесів, особливо – швидкість зміни технологій; 2) це втягування соціально та інформаційно різних районів світу у взаємодію один з одним, що в кінцевому підсумку виразилося в процесі глобалізації; 3) зміна внутрішньої природи сучасних інститутів [9, с. 101-122]. Згідно теорій екологічної модернізації, зміна технології та техніки викликає вже не тільки прискорення соціальних процесів, але й екологічних. Глобалізація сприяє розповсюдженню екологічної модернізації. До поглядів Гідденса на місце ризику в сучасному суспільстві близькі погляди У. Бека, якій особливу увагу приділяв екологічним ризикам [10]. Обидва ці дослідники підкреслювали, що природне середовище перестає бути природною рамкою для соціальних систем, тобто більше не може розглядатися як “оточуюче середовище”, перетворюючись в “створене середовище” існування і життєдіяльності людини. Сучасна епоха приходить до “кінця природи” в сенсі, що вона втрачає властивість зовнішності по відношенню до людини та соціуму, а все більше перетворюється в систему, структуровану людиною і підпорядковану у своєму розвитку вимогам соціальної організації та соціального знання [11]. Таким чином, по Гідденсу і Беку, в контексті пізнього модерну розподіл на природне і соціальне середовище втрачає сенс. Суспільство зо всіма його системами – економічною, політичною, сімейною, культурною – не можна сприймати автономним від середовища. Екологічні проблеми стають не проблемами оточуючого середовища, і в своєму генезисі та наслідках – це цілком суспільні проблеми.

Актуальність екологічної модернізації для України не викликає сумнівів, але вона не повинна обмежуватися сприянням впровадженню безвідхідного обладнання та випуску екологічно чистої продукції, а також подоланням наслідків минулих техногенних

катастроф (аварія на ЧАЕС). Передусім вона пов'язана із вихованням нового відношення до оточуючого середовища і усвідомлення того, що екологічні проблеми – це проблеми сьогодення і нехтування їх вирішенням може коштувати за високо для України.

В рамках теорії модернізації існує різна типологія модернізаційних процесів. Органічна модернізація відноситься до тих країн, де модернізація проходила внаслідок ендегенних факторів. Такий вид модернізації притаманний Англії, де модернізація “була природною, як довго визріваючий продукт розвитку суспільства” [12, с. 7]. На відміну від цього, вторинна, неорганічна модернізація є відповіддю на зовнішній виклик зі сторони більш розвинутих країн і здійснюється шляхом запозичення чужої технології, запрошення спеціалістів, навчанням за кордоном, інвестицій. Відповідні зміни відбуваються в соціальній і політичній сферах: змінюється система управління, вводяться нові соціальні інститути, змінюється система цінностей тощо. Неорганічна модернізація розпочинається не з культури, а з економіки та політики. Іншою мовою, якщо органічна модернізація відбувається “знизу”, то неорганічна “зверху”. Неорганічна модернізація також характеризується як “навздогінна” модернізація. Саме така модернізація була започаткована в Україні з проголошенням незалежності. Молода держава на хвилі ентузіазму імпортувала цінності Західних країн: лібералізація економіки, свобода слова, плюралізм думок тощо, сподіваючись наздогнати Захід в найкоротший термін. Невваженість політичних перетворень, економічної та соціальної політики зумовили системну кризу, тобто кризу у всіх сферах життя суспільства.

В політичному плані розрізняють ліберальну і консервативну модернізацію. Для лібералів успішний розвиток і модернізація пов'язані зі ступенем залучення пересічних громадян в систему представників демократії і можливостями для відкритої і безпечної конкуренції в середині правлячої еліти за голоси виборців, а на думку консерваторів

модернізація потребує централізованих, політичних інститутів, жорсткого режиму, якій може забезпечити стабільність, порядок, інтеграцію суспільства.

В рамках теорії модернізації існують терміни “контрмодернізація” і “антимодернізація”, введені А. Туреном. Перший означає альтернативний варіант модернізації по незахідному зразку, а другий термін означає відкриту протидію модернізації. Зарубіна Н.Н. пропонує наступну типологію: модернізація, контрмодернізація і антимодернізація.

Вважаючи цю типологію обґрунтованою, Холмогоров також пропонує типологію у формі модернізації, контрмодернізація і антимодернізація, додавши ще один тип – сверхмодернізацію, яку визначає як спробу досягнення переваг над цивілізацією-лідером, коли основні соціокультурні показники “сучасності” приймаються і переважають на власному цінісному і технологічному фундаменті. Здійснивши сверхмодернізацію цивілізація стає новим лідером, формуючи свою ойкумену і кидаючи модернізаційний виклик іншим цивілізаціям, через створення привабливого образу сучасності [13].

Досвід країн показує, що безболісний перехід до сучасного суспільства мало ймовірний. Масові проблеми соціально-економічного, політичного та іншого характеру свідчать про “неприйнятну, високу соціальну ціну”, яку Н. Наумова розглядає як рецидивуючу модернізацію [12].

В початкових теоріях модернізації відзначалася цілісність характеру модернізації, який передбачав зміни у всіх без виключення сферах суспільного життя. Але критика теорії модернізації виявила такі характери модернізації як суцільний і частковий. Сутність часткової модернізації зводиться до того, що “формування нових інститутів і сучасних організаційних типів не обов'язково призводить до цілісного оновлення суспільства, а може навіть супроводжуватися закріпленням традиційних систем через вплив нових форм організацій” [14].

Разом з тим можна виділити такі типи модернізації, як вестернізація без модернізації та модернізація без вестернізації, де модернізація відбувається на основі національних культурних цінностей (Єгипет, Філіппіни).

Поява різних варіантів модернізації свідчить про неможливість механічного відтворення досвіду розвинутих держав. Тут важливу роль відіграє внутрішній потенціал суспільства, що модернізується. Прикладом може слугувати успішний досвід модернізації Японії і “нових індустріальних країн”, які змусили говорити про “модернізацію без вестернізації”. Наприклад, В. Хорос стверджує, що “модернізацію можуть успішно здійснювати лише на ґрунті власних національних традицій” [15].

Як вже зазначалося, з моменту виникнення теорії модернізації її творці взяли на озброєння міждисциплінарний підхід до пояснення і обґрунтування суспільного розвитку. В межах цієї теорії спробували об’єднатися представники самих різних наук – соціологи, економісти, етнологи, політологи, соціальні психологи, екологи. Саме такий союз дозволив цій теорії стати досить впливовим напрямком суспільно-теоретичної думки.

Модернізація передбачає соціальні, економічні, політичні, екологічні, демографічні, психологічні зміни, які відбуваються в суспільстві традиційного типу в процесі його трансформації в суспільство сучасного типу.

Можна виділити низку критеріїв модернізації в різних галузях суспільного життя.

Соціальна сфера: індивідуалізація – базовою соціальною одиницею стає індивід, а не група; диференціація – передача деяких функцій раніше належних родині соціальним інститутам; формалізація – підхід до соціальних інститутів як діючим на основі абстрактних і універсальних законів і правил, якій передбачає домінуючу позицію науки і експертів; розподіл сфер приватного і суспільного життя; послаблення родинних

зв’язків; зростання професійної спеціалізації; зростання формальної освіти; покращення якості життя.

Економіка: технологічний розвиток, заснований на використанні наукового (раціонального) знання; розвиток вторинного (індустрія, торгівля), третинного (послуги) секторів господарства; поглиблення суспільного і технічного поділу праці; розвиток ринків товарів, грошей і праці; забезпечення стійкого економічного зростання.

Політика: утворення централізованих держав; розподіл влади; зростання політичної активності мас; формування, розвиток і розповсюдження сучасних інститутів і практик, а також сучасної політичної структури.

Культура: зміни в ціннісних орієнтаціях соціальних груп; секуляризація освіти розповсюдження грамотності; різноманітність течій в філософії та науці; релігійний плюралізм; розвиток засобів розповсюдження інформації; залучення великих груп населення до досягнень культури.

Всі ці критерії знаходяться в тісному взаємозв’язку, оскільки основними характеристиками процесу модернізації є:

– комплексність – модернізація охоплює всі сфери життя суспільства;

– системність – зміна будь-якого елементу або сфери життя суспільства в цілому викликає зміни в інших сферах: культурні і політичні зміни призводять до змін в економіці і навпаки;

– глобальність – почавшись в країнах Заходу, вона поширилася на весь світ;

– поетапність: поява реформаторської еліти, ініціювання перетворень, розповсюдження і закріплення їх результатів;

– диференційований характер – модернізація в різних країнах відбувається по-різному, так чи інакше враховуючи і спираючись на традиції національної культури і етики, не потребує повної відмови від них.

Виходячи з вище викладеного, модернізація – це об’єктивно існуючий, історичний процес, якій відбувається в усіх країнах світу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. 1. Сучасні вчені розглядають процес модернізації в трьох основних контекстах: економічному, політичному, соціальному.

2. В своєму розвитку теорія модернізації пройшла два етапи: класичний та неокласичний. Порівняння класичної та неокласичної теорій модернізації наочно демонструє причини провалу української модернізації 90-х рр. – імпортування західної моделі модернізації та проведення її “зверху” спричинило системну кризу.

3. Поряд з модернізаційними процесами в суспільстві України відбуваються фрагментарні процеси постмодернізації, властиві суспільствам розвинутих держав Заходу.

4. Невдлі спроби форсування модернізаційних процесів у 90-х роках ставить перед Україною завдання пошуку власного шляху модернізації в руслі світового розвитку, вишукуючи і реалізуючи свої потенційні переваги, займаючи провідні позиції в тих сферах діяльності, де для цього є умови. Такій підхід забезпечить їй економічну незалежність і подолання розриву з економічно розвинутими країнами на основі принципу “обігнати, не доганяючи”.

5. Процесом модернізації необхідно цілеспрямовано і ефективно управляти, не розраховуючи тільки на регулятивну дію ринкових механізмів, це вимагає розробки ефективних механізмів управління модернізацією на всіх рівнях (держава, галузь, підприємство).

Список використаної літератури:

1. Україна у вимірі економіки знань / За ред. акад. НАН України В.М. Геєця. – К.: “Основа”, 2006. – 592 с.

2. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / Т1: Економіка знань – модернізаційний проект України / За ред. акад. НАН України В.М. Геєця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Квасюка. – К.: Фенікс, 2007. – 544 с.

3. <http://www.hse.ru/>, разделы “Международные связи” и “Наука”.

4. Глобальна модернізація і сталий розвиток: матеріали Міжвідомчої науково-теоретичної конференції, м. Київ, 31 жовтня 2006 р. / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин; Інститут соціології / О.Г. Білоус (відп. ред.) – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. – 280 с.

5. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. – К.: Академія, 1999. – 242 с.

6. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 184 с.

7. Федотова В.Г. Типология модернизаций и способов их изучения // Вопросы философии. – № 4. – 2000. – С. 10-13.

8. Осипова О.А. Американская социология о традициях стран Востока. – М.: Наука, 1985. – 236 с.

9. Новая индустриальная волна на Западе. Антология. / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: 1999. – 420 с.

10. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну – М.: Прогрес-Традиция, 2000. – 384 с.

11. Сен-Марк Ф. Социализация природы. – М.: изд-во “Прогресс”, 1977. – 256 с.

12. Наумова Н.Ф. Рецидивизирующая модернизация России: беда, вина или ресурс человечества? – М., 1999. – 135 с.

13. <http://holmogorov.rossia.org/modern.htm>.

14. Эйзенштадт Ш. Новая парадигма модернизации // Сравнительное изучение цивилизаций. – Хрестоматия. / Сост. Б.С. Ерасов – М., 2000. – 473 с.

15. Хорос В. Модернизация в России и Японии (цивилизационные аспекты) // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 8. – С. 70-79.

БУЖИМСЬКА Катерина Олександрівна – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри економіки Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

– модернізація економіки та підприємств;
– життєвий цикл організації

Бужимская Е.А. Теория модернизации: возникновение, развитие, современное положение. В статье рассмотрено сущность, причины возникновения, этапы становления, современное положение, типология и значение теории модернизации для Украины.

Buzhymaska K. Theory of modernization: origin, development, modern position. In the article essence, reasons of origin, becoming stages, modern position, types of variety and value of theory of modernization for Ukraine has been considered.